

انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی

محبوبه شمشیرگرها*

چکیده

نوشتن از زندگی به‌منزله یکی از فروع تاریخ‌نگاری در تمدن‌های مختلف سابقه‌ای دیرین دارد. سنت زندگی‌نگاری در ایران با حرکت در شاخه‌هایی نظیر زندگی‌نامه‌نویسی، اتوبیوگرافی‌نویسی، یادداشت‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، خاطره‌نویسی، و نامه‌نگاری یکی از رایج‌ترین گرایش‌های تاریخی - ادبی معاصر را شکل داده است؛ اما باوجود کثرت اقبال بدان و شکل‌گیری هزاران کتاب و تک‌نگاشت در دو سده، به‌ویژه در دهه‌های اخیر در ایران، هنوز نمی‌توان از ژانری کلی مشتمل بر انواع نوشتارهای دربرگیرنده روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر نشان یافت. این مقاله با طرح ایده «زندگی‌نوشت» به‌منزله فراژنری که همه انواع و گونه‌های فرعی نوشته‌های مبتنی بر ماجراهای واقعی زندگی انسان را در بر دارد، با بهره‌مندی از پژوهش‌های گذشته، به ارائه طبقه‌بندی جدید و بازتعریفی از گونه‌های متعدد آن می‌پردازد. سه جریان «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری»، و «وقایع‌نگاری» مهم‌ترین جریاناتی‌اند که در زندگی‌نگاری‌ها دنبال می‌شوند. روایت زندگی آدمی با رویکرد واقع‌گرایانه وجه غالب خویشی‌نگاری‌نوشت‌هاست. اما درکنار این وجه اصلی و برخی وجوه فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این آبرژانر نقاط فصلی به‌صورت مرزهای سیال، لطیف، و گاه غیرصریح دارند. در نوشتار پیش‌رو، با طبقه‌بندی این نوشته‌ها به اعتبار جایگاه راوی با سوژه در وهله اول و نیز برخی ملاحظات ساختاری نظیر صورت، محتوا، و حجم رایج‌ترین گونه‌ها در زندگی‌نوشت‌های فارسی از قبیل زندگی‌نامه، فرهنگ زندگی‌نامه‌ای، زندگی‌نامک، کارنامه، کارنامک، یادنامه، تک‌خاطره، تک‌خاطرات، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت‌نامه، خاطره‌نامه گزارشی، سفرنامه، دل‌نامه، نامه شخصی، و وصیت‌نامه شخصی به‌شمار آمده است. این پژوهش پس از ملاحظه بیش از پانصد اثر به‌شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: اسناد تاریخی، انواع ادبی، سرگذشت‌نامه‌ها، خودسرگذشت‌نامه‌ها.

* استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی، گروه پژوهش‌های ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی

mah.shamshirgarha@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۲۰

۱. مقدمه

«زندگی‌نگاری» از فروع تاریخ‌نگاری است که با ثبت مستقیم رویدادهای زندگی سبب می‌شود تاریخ شخصی در پیوند با تاریخ جمعی شکل بگیرد. با وجود آن‌که نوشتن از زندگی در قالب‌های متنوع به قدمت تاریخ فرهنگ انسان است. دوره مدرن را باید عصر تولد واقعی این دست‌نوشته‌ها دانست که در آن ویژگی‌ها و ملازمات دوران تجدد زندگی‌نگاری را در مسیری متمایز و روشن‌تر از قبل به پیش می‌برد. در ایران نیز سنت زندگی‌نگاری با حرکت در شاخه‌هایی نظیر زندگی‌نامه‌نویسی، اتوبیوگرافی‌نویسی، یادداشت‌نویسی، سفرنامه‌نویسی، خاطره‌نویسی، و نامه‌نگاری یکی از مهم‌ترین گرایش‌های تاریخی-ادبی معاصر را شکل داده است. با وجود سابقه زندگی‌نگاری در ایران و اساساً دنیای اسلام در سه وجه رجال دربار، عالمان اسلامی، و ادبا و شعرا در قالب‌هایی نظیر برخی تواریخ، انواع طبقات، تذکره‌ها، رجال، تراجم احوال و سیره‌ها، بازپیدایی آن به معنای گونه‌ای جدید در نوشتار، به عصر مدرن، هم‌زمان با بیداری ایرانیان و آشنایی آن‌ها با فرهنگ و تمدن غرب از میانه و به‌ویژه اواخر دوره قاجار و هم‌زمان با نهضت مشروطه مربوط می‌شود. این حرکت به‌ویژه در نوع یادداشت‌نگاری و خاطره‌نویسی، بعد از انقلاب مشروطه نیز ادامه پیدا کرد تا این‌که با روی کار آمدن حکومت رضاشاه روند نگارش خاطرات فروکاست. پس از رواج نسبی یادداشت‌ها و خاطرات فردی در فضای نسبتاً باز سیاسی پهلوی دوم، پیروزی انقلاب اسلامی، و به‌ویژه رویداد بزرگ جنگ تحمیلی، این گونه نوشتاری را در ابعاد مختلف به اوج خود رساند. به‌طوری‌که این دوره را می‌بایست عصر شکوفایی ژانر زندگی‌نوشت‌های ایرانی در گونه‌ها و جریان‌های مختلف آن دانست. با وجود این، هرچند در غرب سالیان درازی است که زندگی‌نگاری در انواع گوناگون آن به ژانری مشخص و گسترده تبدیل شده است، در ایران به دلایل مختلف چندان مورداعتنای پژوهش‌گران قرار نگرفته و با وجود آن‌که گاه از برخی قالب‌های آن به‌طور جداگانه و پراکنده سخن گفته شده است، هنوز به‌منزله ابرژانری مستقل هویتی متمایز نیافته است. حال آن‌که، با عنایت به کثرت اقبال به این نوع نوشتاری و شکل‌گیری هزاران کتاب و تک‌نگاشت در دو سده، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، به‌نظر می‌رسد وقت آن رسیده که این حرکت به‌منزله ژانری تاریخی-ادبی و با هویتی مشخص در کنار دیگر گونه‌های ادبی و تاریخی، بازشناخته شود و ژانرهای فرعی، خاستگاه‌ها، اهداف، روش‌ها، و ساختارهای آن به‌طور جدی موردتوجه قرار گیرد. این مقاله کوششی است در تبیین این مسئله.

۲. پیشینه پژوهش

سابقه آثار پژوهشی درباره تاریخ انجام پژوهش درمورد زندگی‌نوشت‌ها را در ایران، اعم از نگارش و ترجمه، می‌توان در دو شاخه خاطره‌نویسی و زندگی‌نامه‌نویسی دنبال کرد. نظر به پیش‌تازی خاطره‌نویسی و یادداشت‌نویسی در برابر سایر زندگی‌نگاری‌های مدرن، تأمل درباره این نوع نوشتار نیز از تقدم برخوردار است.^۱ شاید بتوان اثر برت فرگنر (Bert G. Fragner) را نخستین پژوهش جدی درباره زندگی‌نوشت‌های فارسی دانست که در کنار مقدمه محققانه درباره تاریخ خاطره‌نویسی در ایران، به‌طور خاص بر آغاز خاطره‌نگاری‌های^۲ مدرن فارسی در دوره قاجار، ذیل توجه به خاطرات و یادداشت‌های سفر و حضر سه تن از رجال سیاسی ایران متمرکز شده است.^۳ باوجود رواج نسبی خاطره‌نگاری و یادداشت‌نویسی در پهلوی دوم، که بازتاب آن را می‌توان در نشریه خاطرات وحید^۴ ملاحظه کرد، پرداختن به مبانی زندگی‌نگاری و جنبه‌های نظری آن چندان موردتوجه نبود. این مهم پس از پیروزی انقلاب و با درک نقش تاریخ زندگی افراد در ثبت وقایع انقلاب اسلامی از سوی برخی نهادها و تاریخ‌نگاران سیاسی، در جهت تحکیم استنادات تاریخی روایت‌های اشخاص، موردتوجه قرار گرفت. در اولین و پُررنگ‌ترین گام می‌توان به تلاش‌های گروه پژوهشی خاطرات در بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی در راستای طرح «تاریخ انقلاب به روایت خاطرات» اشاره کرد.^۵

با اوج گرفتن توجه به خاطره‌نویسی و یادنگاری‌ها، معدودی از پژوهش‌گران به مبانی نظری این مقوله نیز بیش‌ازپیش اقبال کردند. علیرضا کمری^۶، احمد اخوت^۷، احمد اشرف^۸، احمد شعبانی^۹، احمد دهقان^{۱۰}، محمدرضا ایروانی^{۱۱}، و سمیه عباسی^{۱۲} در دهه‌های اخیر با اقبال به مقوله خاطره، یادداشت، و سفرنامه بر آن بوده‌اند تا تاریخچه، مصادیق، چیستی، و حدود این نوع نوشتارها را روشن کنند. گفتنی است ماهیت خاطره به‌منزله هسته اصلی رویکرد یا گونه‌ای که امروزه در تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری به‌نام «تاریخ شفاهی» از آن یاد می‌شود توجه برخی تاریخ‌پژوهان اخیر را به این موضوع جلب کرده که در این مجال به همین اشاره بسنده می‌شود.

اما بخش قابل‌توجه پژوهش‌های موجود به زندگی‌نامه‌ها تعلق دارد که شناخته‌شده‌ترین و متداول‌ترین گونه زندگی‌نگاری است. شاید ترجمه زندگی‌نامه‌ها از محمد عبدالغنی حسن اولین توجه جدی به این مقوله در زبان فارسی باشد.^{۱۳} در این اثر، که برای اولین بار در سال ۱۳۶۲ به فارسی ترجمه و منتشر شد، تاریخ پیدایش و انواع زندگی‌نامه با تأکید بر

زندگی نامه‌های بزرگان و دانشمندان مسلمان و جهان عرب ملاحظه می‌شود. چگونه زندگی نامه بنویسیم؟^{۱۴} از برایان د. آزبرون و ریچارد سایر اثری دیگر این بار متمرکز بر زندگی نامه نویسی در غرب است که در سال ۱۳۹۲ منتشر شد. این کتاب در دو بخش ترجمه‌ای از بخش‌هایی از کتاب‌های نوشتن بیوگرافی و اتوبیوگرافی^{۱۵} و چگونه بیوگرافی و تاریخچه شرکت بنویسیم؟^{۱۶} است. هم‌چنین در از سرگذشت نویسی به داستان نویسی (آیینی نو در نگارش)^{۱۷} با رویکردی متفاوت، سعی شده با ربط زمینه تاریخی و ادبی این نوشته‌ها، دیدگاه‌های افرادی که تاکنون به صورت پراکنده به این موضوع پرداخته‌اند به صورت یک جا گردآوری شود.

نکته قابل توجه آن که پس از افزایش تعدد و تنوع زندگی‌نوشت‌های جنگ، خصوصاً در قالب‌هایی بدیع و کم سابقه، برخی پژوهش‌گران به ویژه در دو دهه اخیر، در راستای ارتقای سطح کیفی نگارش و نیز تحلیل و نقد این آثار، به زمینه‌ها و زوایای مختلف زندگی‌نگاری انسان‌های جنگ، به صورت مستقل یا متناسب با برگزاری نشست‌ها و همایش‌هایی چند^{۱۸} پرداخته‌اند. علیرضا کمری، غلامرضا کافی^{۱۹}، محمدرضا سنگری^{۲۰}، محمدحسین صنعتی^{۲۱}، و مهدی کاموس^{۲۲} از جمله صاحب‌نظرانی هستند که به این مقوله اهتمام ورزیده‌اند.

با وجود آثاری که تاکنون به نگارش درآمده، هنوز از تشخیص ژانری مستقل با محوریت روایت‌های واقع‌گرایانه از زندگی، چنان‌که باید، اثری نیست و این کاستی تاکنون تبعاتی در پژوهش‌های این حوزه به دنبال داشته است. از آن جمله، نمی‌توان از طبقه‌بندی مشخصی نشان یافت که، تا جای ممکن، همه صورت‌های نوشتاری موجود را در بر گیرد. از این رو، غالباً وجوه شباهت و تمایز گونه‌های متنوع نادیده انگاشته می‌شود. برای مثال، برخی خاطره‌نویسی و یادداشت‌نویسی را، هرچند با اندکی تسامح، نوعی زندگی‌نامه خودنوشت معنا کرده‌اند.^{۲۳} دیگر آن‌که گاه انواعی نظیر «خاطره‌نامه» و «تک‌خاطره» که در ایران به صورت گسترده رواج دارند، هنوز پس از گذشت چندین دهه از شکل‌گیری، هویت و نامی مشخص ندارند. نگارنده در نظر دارد، ضمن پیش‌نهاد اصطلاح «زندگی‌نوشت» به منزله ژانری کلی مشتمل بر انواع نوشتارهای روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر، با رویکردی جدید، ضمن بهره‌مندی از پژوهش‌های گذشته، طبقه‌بندی کلی و تا جای ممکن فراگیر از آن‌ها ارائه کرده و از گونه‌هایی که به صورت مشخص و مجزا بدان‌ها پرداخته نشده سخن گوید.

۳. اصطلاح «زندگی‌نوشت»

نگارنده این اصطلاح را تقریباً معادل (life writing) به‌منزله نوعی گسترده مشتمل بر انواع فرعی نوشته‌های مبتنی بر زندگی واقعی انسان و ماجراهای آن در نظر گرفته و آثاری نظیر زندگی‌نامه، خودزندگی‌نامه، یادداشت‌های شخصی، نامه‌های شخصی، زندگی‌نامه‌های داستانی، خاطره‌نامه‌ها، و تک‌خاطره‌ها را ذیل این گونه اصلی قابل تعریف می‌داند. این اصطلاح در اروپا هرچند در قرن هجده به ثبت رسید، در دهه ۱۹۸۰ مورد اقبال قرار گرفت. مفهوم این اصطلاح ژانری مستقل را در بر دارد و شامل هر نوشته‌ای می‌شود که در آن یک فرد از زندگی خود یا دیگری می‌گوید (Encyclopedia of Life Writing 2001: ix) در غرب از همه آثاری که عمدتاً در دو قرن اخیر، گاه مطابق با واقعیت‌های زندگی و گاه با بهره‌گیری مستقیم از آن‌ها، صرف‌نظر از قالب‌های متنوعی که متن در چهارچوب آن‌ها شکل گرفته، ذیل این عنوان کلی یاد می‌شود. توجه به این نوع نوشته به پشتوانه آثار و پژوهش‌های موجود چنان است که در سال ۲۰۰۱ دایرةالمعارفی پُربار و ارزش‌مند در این موضوع منتشر شد که در این نوشتار مورد توجه جدی قرار گرفته است.

گفتنی است هرچند زندگی‌نگاری به قالب بیانی خاصی محدود نمی‌شود و ساختارهایی متنوع و متعدد از کتیبه‌ها و قطعات موزون تا روایت‌های خطی را در بر می‌گیرد، مُراد از اصطلاح مذکور فقط صورت‌های نوشتاری در ساختار کتاب یا تک‌نگاشت است که به اصلی‌ترین گونه‌های آن اشاره خواهد شد.

تعلق زندگی‌نوشت‌ها به تاریخ یا ادبیات از قدیمی‌ترین، پرچالش‌ترین، و شایع‌ترین مباحث در این موضوع است که بحث درباره آن در این مقال جای ندارد.^{۲۴} فی‌الجمله همه انواع زندگی‌نوشت‌ها سرشت و ماهیتی ترکیبی دارند و در طیفی می‌گنجند که در دو سوی آن صبغه تاریخی و ادبی در قوی‌ترین صورت با لحاظ عواملی متعدد چون موضوع، زبان، سبک، ساختار، و آراستگی کلام بروز می‌یابد. مع‌الوصف، نگارنده بر آن است که ارزش اصلی و مقدم این دست‌نوشته‌ها در دلالت و شأنیت تاریخی، لزوم تعریف آن‌ها را به‌منزله نوعی تاریخی-ادبی و نه برعکس (با اعتبار رعایت ترتیب کلام) روشن می‌کند.

۴. انواع زندگی‌نوشت

زندگی‌نوشت در وجه نظری (ontology) به رخدادهایی که در زندگی افراد اتفاق افتاده، صرف‌نظر از شکل ساختاری آن‌ها، در وجه معرفت‌شناسی (epistemology) به بروز و

شکل‌گیری روایت‌های زندگی در قالب‌های ظاهری اشاره دارد. زندگی‌نوشت‌ها در وجه معرفت‌شناسی خود، بسته به عواملی نظیر دیدگاه نویسنده به زندگی و رخداد‌های اجتماعی، نحوه تمرکز او بر بُعد یا ابعادی خاص از زندگی و روشی که او برای ثبت روایت‌های زندگی برمی‌گزیند، ساخت‌هایی متنوع دارند که ممکن است با یکی از عناوین زندگی‌نامه، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت شخصی، کارنامه، و غیره شناخته شوند. به عبارت دیگر، رخداد‌های زندگی هر فرد و آنچه به‌عنوان «فکت» یا گزاره‌های زندگی‌نگاری از آن یاد می‌شود ممکن است متأثر از ذهنیت، تجربیات، مقاصد، توانایی‌ها به‌ویژه در زمینه درک و دانش‌های قبلی و قوت حافظه، زبان، روحیات نگارنده یا راوی، و نیز شرایط زمانه و پسند‌های رایج، صورت‌هایی گوناگون را ذیل گستره فراخ زندگی‌نوشت رقم بزند.

روایت زندگی آدمی با رویکرد واقع‌گرایانه وجه غالب خویشی زندگی‌نوشت‌هاست. اما درکنار این وجه اصلی و برخی وجوه فرعی مشترک، قالب‌های متنوع این ژانر اصلی، دارای نقاطی فصل به‌صورت مرزهایی سیال، لطیف، و گاه غیرصریح‌اند که همین امر موجب شده تا درعین تشخیص نسبی هریک، تمایز قطعی میان آن‌ها مشکل به‌نظر آید. شاید بتوان برای درک این مفهوم فقط برای تقریب به ذهن، رودخانه‌ای عریض و خروشان با امواج و انهار و شعبه‌های متعدد را مجسم کرد. امواج و جریان‌ات رودخانه پرخروش زندگی‌نوشت مانند زنجیره‌ای به هم متصل و درعین حال جداگانه چنان در ذهن ترسیم می‌شود که تعیین حد فاصل و مرز هریک با دیگری سخت و پُرشائبه می‌نماید و حتی گاه اظهارنظر قطعی درخصوص آن‌ها که هریک از این جریان‌ات و امواج کجا آغاز می‌شوند و کجا به پایان می‌رسند ناممکن و غیرقابل دفاع است.^{۲۵} در تعبیری منطقی شاید بتوان رابطه میان انواع و قالب‌های مختلف زندگی‌نوشت را رابطه عموم و خصوص من وجه دانست که هرچند در موضوع، غایت، و روش کار بین هریک شباهت‌هایی وجود دارد، نمی‌توان از ناهم‌گونی‌های آن‌ها چشم پوشید.

در ایران، تنوع و تکثر آثار موجود، چه از حیث شماره و چه موضوع و ساختار و پدیدآورنده و ناشر، به‌ویژه در زمینه جنگ تحمیلی، کم‌مایگی مطالعات زندگی‌نگاری و نیز اساساً تعلق این ژانر به عامه مردم، خارج از پای‌بندی‌های متداول در آثار آکادمیک، درکنار سیالیت مرز میان انواع مختلف، که پیش‌تر بیان شد، طبقه‌بندی گونه‌های زندگی‌نوشت را بسی دشوارتر ساخته است. تاجایی که نگارنده به پشتوانه صدها اثری که در این موضوع از نظر گذرانده بر آن است که ارائه تقسیم‌بندی دقیق، ثابت، و قطعی از آن‌ها تقریباً غیرممکن

است.^{۲۶} اما از آن‌جاکه هرگونه بررسی و شناخت بالأخص، جز با طبقه‌بندی حاصل نمی‌آید، از همان آغازین پژوهش‌ها، مسئله طبقه‌بندی به‌ویژه درخصوص خودنگاری‌ها با ابتدا بر مقوله‌های مختلف نظیر شکل و قالب بیانی، موضوع و محتوا^{۲۷}، عنصر روایت^{۲۸}، و تسلسل آن^{۲۹}، زاویه دید^{۳۰}، و نوع پرداخت^{۳۱}، مورد توجه قرار داشته است.^{۳۲} طبقه‌بندی‌های پراکنده، غیرجامع، و نه چندان کارآمد از زندگی‌نوشت‌های فارسی بر لزوم ارائه طبقه‌بندی دیگری با لحاظ حاصل تلاش‌های گذشته تأکید دارد که در ادامه این مقاله، درخور بضاعت اندک نگارنده مورداهتمام است. گفتنی است بنابه توضیحات مذکور، اصرار بر لحاظ حداکثری نقاط تمایز زندگی‌نوشت‌ها دامنه تفریعات را به درازا خواهد کشاند. برای مثال، راقم این سطور پس از بررسی پانصد زندگی‌نوشت، دست‌کم به شصت گونه دست یافت که بنابه لزوم کاربست اجمال در اصل طبقه‌بندی، با صرف نظر از جزئیات ناهم‌خوان میان نوشته‌های هم‌مرز و اغماض در ویژگی‌های کاملاً شناور و غیرقطعی، دامنه تقسیمات را مطابق آنچه خواهد آمد کوتاه کرد.

۱.۴ جریان‌های عمده زندگی‌نگاری

سه جریان «خویش‌نگاری»، «دیگرنگاری»، و «وقایع‌نگاری» عمده جریانات پُرخروش رودخانه زندگی‌نگاری را تشکیل می‌دهند.

۱.۱.۴ خویش‌نگاری

یکی از مهم‌ترین جلوه‌های خاطره‌نگاری فردی که در آن همیشه یک انسان از «خود» و از «من» وجودی خویش سخن می‌گوید نوشته‌های متمرکز بر فردیتِ راوی در افکار و رفتار اوست. در خویش‌نگاری، که ویژگی اصلی آن برجستگی تجلی «من» در روایت‌های ناظر به زندگی انسان است، سوژه (شخصیت اصلی) و راوی از هویتی یک‌سان برخوردارند. باوجود سابقه زندگی‌نگاری در کتیبه‌های مصر باستان، براساس نظر پژوهش‌گرانی نظیر گئورگ میش، سابقه خویش‌نگاری را بایست در ایران باستان به‌ویژه کتیبه بیستون داریوش جُست (اشرف ۱۳۸۸: ۳۴۳). نگارنده با تکیه بر محوریت حضور «من» راوی در شکل‌گیری این نوشتارها، وقایع‌نگاری‌هایی را که در سنت ادبیات فارسی از آن‌ها در قلمرو خاطره‌نویسی یاد می‌شود خارج از دایره خویش‌نگاری می‌داند. توجه به همین نکته است که موجب تفریع خاطرات بر انواعی

نظیر اتوبیوگرافی، گزارش مشاهدات، و نوعی فیما بین آن‌ها شده است.^{۳۳} فی الجمله، در میان انواع زندگی‌نوشت‌های فارسی، تک‌خاطره، تک‌خاطرات، خاطره‌نامه‌ها، اتوبیوگرافی‌ها، و یادداشت‌نامه به‌منزله نهرها و شعبه‌های کوچکی هستند که منشعب از جریان اصلی خویشتن‌نگاری جاری‌اند.

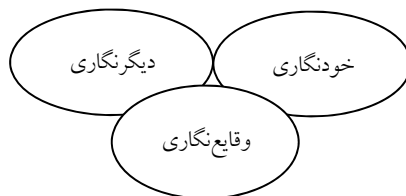
۲.۱.۴ دیگرنگاری

در جریان دوم، که بخش بزرگی از رودخانه عظیم زندگی‌نگاری را به خود اختصاص داده، شخصیت اصلی یا سوژه فردی غیر از نویسنده یا راوی است. درکنار زندگی‌نامه‌ها، که بیش‌ترین گستره این جریان از آن‌هاست، نیک لازم است از آثاری یاد شود که هرچند در نظر اول، ساختار، زاویه دید، و حضور راوی اول شخص شائبه تعلق به خویشتن‌نگاری را به ذهن متبادر می‌کند، روایت‌های زندگی‌فردی دیگر در آن‌ها برجستگی دارد. در این خاطره‌ها، معمولاً یکی از نزدیکان، دوستان، آشنایان، و اعضای خانواده راوی و نه خود او شخصیت اصلی است و اعتبار راوی فقط از جهت بیان رخدادهای زندگی شخص غایب است. از این خاطرات می‌توان با عنوان «خاطرات دیگر محور» یاد کرد.

۳.۱.۴ وقایع‌نگاری

در جریان سومی که در رود زندگی‌نگاری جاری است، رخدادهای بیرونی از دریچه بیان رویدادهای زندگی فردی خاص به‌منزله راوی حکایت می‌شوند. سابقه خاطره‌نویسی ایرانیان در دوره کلاسیک و حتی آنچه در طلیعه خاطره‌نگاری مدرن در دوره قاجار شکل گرفت در این جریان قابل‌جست‌وجو است. یادداشت‌هایی که جنبه تاریخی و گزارشی آن‌ها بر جنبه‌های شخصی فزونی دارد و نیز خاطره‌نامه‌ها و تک‌خاطراتی که در آن‌ها اهتمام راوی، نه بر بیان ویژگی‌ها و روحیات درونی خود، بلکه بیان مشاهدات بیرونی است، در این زمره می‌گنجد. از این جهت گاه از خاطره‌نگاری با چنین رویکردی با عنوان «مشاهده‌نگاری»^{۳۴} تعبیر شده است.

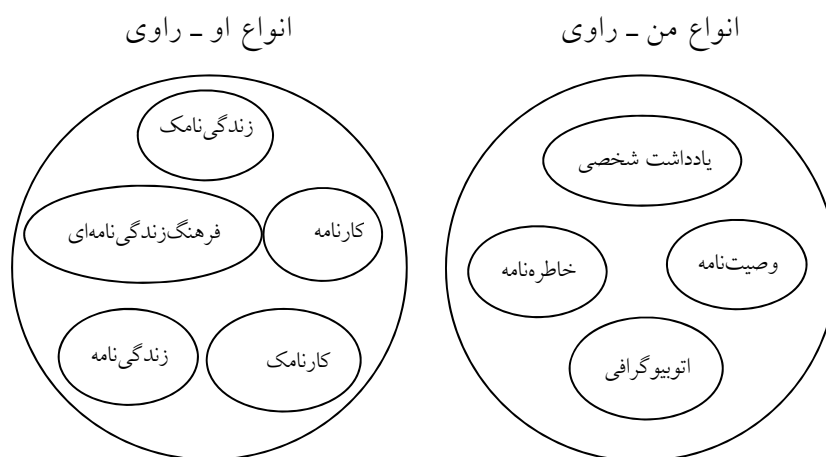
نکته قابل‌توجه آن‌که قائل‌شدن به حد فاصلی کاملاً ممیز بین هر یک از این جریانات، چنان‌که قبلاً اشاره شد، خطاست و مقصود از این طبقه‌بندی قضاوت در خصوص کلیت محتوایی متن است. چه‌بسا چنان‌که در نمودار ذیل نشان داده شده است، بتوان از زندگی‌نوشت‌هایی نشان یافت که در طیفی از این جریانات قرار داشته باشند.

شکل ۱.

۲.۴ متداول‌ترین گونه‌های زندگی‌نوشت

در کنار جریان‌ات عمده زندگی‌نگاری، از متداول‌ترین گونه‌های آن در ایران با ذکر مختصاتی از هریک و تأکید بر مقایسه گونه‌های هم‌جوار سخن خواهیم گفت. با گذر از طبقه‌بندی‌هایی که تاکنون به اعتبار عوامل و عناصر متعدد صورت گرفته است، انواع زندگی‌نوشت را می‌توان در وهله اول با تأکید بر زاویه روایت ذیل دو گونه عمده «او - راوی» و «من - راوی» گنجانند.

شکل ۲.

۱.۲.۴ گونه‌های «او - راوی»

۱.۱.۲.۴ زندگی‌نامه

بیوگرافی، زندگی‌نامه، یا سرگذشت‌نامه متنی طولانی و گسترش‌یافته از تمام زندگی یک شخص است که معمولاً به‌عنوان شاخه‌ای از تاریخ و ادبیات ملاحظه می‌شود. ریشه

این واژه یونانی و برگرفته از دو واژه زندگی (bio) و نگارش (graphy) است. در اهمیت این نوع همین بس که در غرب از آن به منزله نوعی از زندگی نوشت یاد می‌شود که بر سایر انواع سایه می‌اندازد. در فراگیرترین تعاریف غربیان از زندگی‌نامه، از این متن به عنوان تاریخ زندگی یک شخص یا تاریخ شخصی (personal history) یاد می‌شود (Encyclopedia of Life Writing 2001: v1, 109-110). به عقیده مارک پاچر (Marc Patcher)، صاحب‌نظر در هنر بیوگرافی نویسی، زندگی‌نامه یک زندگی کامل است که اغلب اما نه همیشه در یک خط از تولد تا شهرت حرکت می‌کند. جودیت بارینگتون (Judith Barrington) نیز زندگی‌نامه را داستان کامل زندگی می‌داند که چنان‌که از نامش پیداست نویسنده در آن تلاش می‌کند تمام عناصر زندگی‌اش را به ثبت برساند.^{۳۵}

۲.۱.۲.۴ زندگی‌نامک

از حیث ایجاز و تفصیل، زندگی‌نامه می‌تواند در چند سطر تا چند جلد گذشته سوژه را بازسازی کند. به زندگی‌نامه‌هایی که محتوای آن‌ها مروری موجز یا مختصر بر کلیات و مهم‌ترین رخدادهای زندگی است، درمقابل زندگی‌نامه‌هایی مفصل که به تاریخچه زندگی هم‌راه با جزئیات اختصاص دارند، زندگی‌نامک اطلاق می‌کنیم. این دست‌نوشته‌ها، که تاکنون در قالب‌هایی متنوع اعم از مقاله، تک‌نگاشت، و بخشی درمیان سایر زندگی‌نوشت‌ها منتشر شده‌اند، نه در جهت شرح کامل زندگی یک فرد، بلکه به قصد آشنایی مختصر با او رقم خورده‌اند و می‌توان برخی از آن‌ها را معادل «مقاله بیوگرافیک» (autobiography article) در غرب دانست.

۳.۱.۲.۴ فرهنگ زندگی‌نامه‌ای

به مجموعه‌ای از زندگی‌نامه‌ها و غالباً زندگی‌نامک‌ها گفته می‌شود که معمولاً بین سوژه‌ها در آن‌ها زمینه‌های مشترک از حیث موضوع، دوره زمانی، و از این قبیل وجود دارد. این آثار از سابقه‌ای دیرین در طول تاریخ زندگی‌نگاری برخوردارند؛ به طوری که آغاز زندگی‌نگاری را می‌توان در غرب با اثر پلوتارک (Plutarch)، نویسنده یونانی (۴۶-۱۲۰ م)، در این قالب ردیابی کرد. چنان‌که در سنت زندگی‌نامه‌نویسی اسلامی نیز پس از ظهور طلیعه سیره‌نویسی در قرن دوم، کم‌کم توجه به این قالب سنتی (تک‌زندگی‌نامه) به سوی شکل‌گیری فرهنگ‌های زندگی‌نامه‌ای با عناوینی نظیر طبقات، تراجم، تبارنامه‌ها، و تذکره‌ها^{۳۶} تغییر جهت داد. گفتنی است در طول چند دهه اخیر نیز بسیاری از زندگی‌نامه‌های

کوتاه شهدا با لحاظ تناسب و شباهت از حیث شهر و مکان جغرافیایی، شغل، رسته، یگان، عملیات، و از این قبیل در این ساختار منتشر شده‌اند.

۴.۱.۲.۴ کارنامه

کارنامه درکنار گونه‌های دیگر زندگی‌نامه، زیرمجموعه‌ای با سابقه دیرین از این نوع زندگی‌نوشت به‌شمار می‌آید. درحالی‌که رسالت زندگی‌نامه‌های اصیل و نمونه شرح کامل و ترسیم تاریخچه زندگی یک فرد است و در آن‌ها حیات، خلیقات، محیط زندگی، و نیز تأثیرات و تجربیات سوژه در راستای ترسیم شخصیت او در ابعاد مختلف ارائه می‌شود. در کارنامه فقط به رویدادهای برجسته زندگی فرد آن هم غالباً در ابعاد اجتماعی و سیاسی پرداخته می‌شود. سوژه این آثار غالباً از مشاهیر جامعه و متعلق به طبقه‌ای اثرگذار است. در کارنامه‌نگاری، که معمولاً در سال‌های پایانی عمر یا پس از مرگ فرد نوشته می‌شود، نویسنده، که اغلب فردی غیر از سوژه است، با مروری مختصر بر رویدادهای سرنوشت‌ساز زندگی، بخش عمده آن را به خدمات و اثرات او اختصاص می‌دهد و از این جهت، این دست‌نوشته‌ها بیش از سایر زندگی‌نوشت‌ها از ادبیات فاصله گرفته و به تاریخ نزدیک می‌شوند. اغلب، نگارش کارنامه رجال علمی، فرهنگی، اجتماعی، و سیاسی به مناسبت برگزاری مراسم بزرگداشت و به‌قصد تجلیل از آن‌ها صورت می‌گیرد.

۵.۱.۲.۴ یادنامه

لغت‌نامه دهخدا آن را به‌معنای کتابی حاوی مقاله‌های متعدد دانسته که به یاد کسی یا به مناسب ولادت و گذشت سالیان عمر او در دوره زندگانی یا پس از مرگ وی نوشته می‌شود (دهخدا، ۱۳۹۱: ذیل مدخل «یادنامه»). از آن‌جاکه در بخشی از اغلب این آثار زندگی‌نامه و خاطرات و مصاحبه‌هایی درخصوص شرح حال سوژه درج می‌شود، آن‌ها را می‌توان در زمره زندگی‌نوشت‌ها و از شاخه‌های فرعی کارنامه به‌شمار آورد. گفتنی است معمولاً سوژه این آثار فردی پیش‌کسوت و دارای خدمات و اثرات علمی و فرهنگی است و انتشار آن‌ها عمدتاً، چه در زمان حیات فرد و چه پس از آن، جنبه تقدیر و تجلیل دارد. محتوای آن‌ها نیز اغلب به‌صورت مجموعه نوشتاری با ساختار متنوع گردآوری می‌شود. معمولاً مقالاتی که در یادنامه‌ها منتشر می‌شود در موضوع موردعلاقه یا تخصص سوژه فراهم می‌آید. در برخی نیز به گردآوری منتخبی از آثار خود فرد بسنده می‌شود. اگر یادنامه به فراخور مراسم بزرگداشت و جشنی منتشر شود، بدان «جشن‌نامه» نیز گفته می‌شود.

۶.۱.۲.۴ کارنامک

کارنامه‌هایی کوتاه را که در آنها به ارائه فهرستی از برجسته‌ترین اقدامات سوژه در زندگی عموماً اجتماعی و سیاسی او اکتفا می‌شود کارنامک می‌نامیم. در این آثار، که به‌طور موجز و مختصر تهیه می‌شود و معمولاً از چند برگ تجاوز نمی‌کند، پس از بیان مشخصات کلی شناسنامه‌ای و گاه اندکی فراتر از آن، رئوس خدمات، آثار، و فعالیت‌های فرد درج می‌شود. از آن‌جاکه کارنامک خلاصه و برگزیده‌ای از کارنامه است، شاید بتوان رزومه‌های آکادمیک مرسوم را نیز که در آنها سیاهه‌ای از فعالیت‌های علمی، پژوهشی، و خدماتی سوژه درج می‌شود در این زمره خواند.^{۳۷}

۷.۱.۲.۴ زندگی‌نامه داستانی

زندگی‌نوشت‌های داستانی نوعی از زندگی‌نوشت هستند که در برجسته‌ترین ویژگی شأنت تاریخی خود را در راستای کسب وجهه ادبی از دست داده‌اند. چنان‌که پیش‌تر آمد، غالباً در زندگی‌نامه‌های اصیل، اهتمام بر شرح رویدادهای تاریخی زندگی، بدون تصرف‌های ناشی از آفرینش‌های هنری و خیال‌ورزی‌های داستان‌پردازانه قرار دارد و وجه ادبی آن‌ها مربوط به درون‌مایه و موضوعات انسانی، هیجانی، عاطفی، و کاربردهای زبانی زیبا، بلیغ، و دل‌نشین است. حال اگر هر یک از راوی - نویسنده، راوی، یا نویسنده به‌قصد جذاب‌تر شدن نوشته در رخدادها تصرف کرده و روایت‌هایی اعم از فرعی و اصلی را به روایت‌های واقع‌گرایانه افزوده یا از آن‌ها بکاهد، گونه‌ای دیگر با نام زندگی‌نامه داستانی رقم خواهد خورد. از این گونه نوشتاری می‌توان به‌عنوان رمان تاریخی یا رمان‌های زندگی‌نامه‌ای یاد کرد.^{۳۸}

گفتنی است توضیحاتی که از نظر گذشت درخصوص گونه‌هایی دیگر نظیر اتوبیوگرافی، خاطره‌نامه، و سفرنامه مصداق خواهد داشت و در ادامه، از تکرار مطالبی مشابه درباره انواعی مانند «اتوبیوگرافی داستانی»^{۳۹}، «خاطره‌نامه داستانی»، و «سفرنامه داستانی» خودداری خواهد شد.

۲.۲.۴ گونه‌های «من - راوی»

در بخش دیگری از فراژانر زندگی‌نوشت، ماجراهای زندگی فرد از زاویه دید خویش روایت شده و غالباً به‌قلم خود او به نگارش درمی‌آید. در گونه‌های متنوع این شیوه روایت یک «من» مسئولیت روایت زندگی را برعهده دارد که البته ممکن است موضوع آن کاملاً

شرح حال و زندگی خود نباشد. در گونه‌های مذکور، «راوی» اول شخص روایت‌هایی از حال یا گذشته خود بیان می‌کند؛ اعم از این که سوژه اصلی آن‌ها خویشتن باشد یا نباشد. می‌توان به‌طور معمول یادنگاری‌ها را در دو شاخه عمده خاطرهنویسی و یادداشت‌نویسی، آن‌گاه که با غلبه جنبه فاعلیت راوی در گفتار و عملکردهای گذشته به نگارش درمی‌آیند در دامنه خویشتن‌نگاری و آن‌گاه که برجستگی نقش «من» در روایت‌ها بر وجهه شهودی و استماعی تکیه دارد در دامنه دیگرنگاری یا وقایع‌نگاری تعریف کرد.

خاطره‌نویسی، که با نگرش و استنادی شخصی، تجربی، و شهودی به تاریخ همراه است (فرمان‌فرمائی‌ان ۱۳۷۷: ۷) و گاه به اشتباه از آن با عنوان «خاطرات‌نویسی» یاد می‌شود، شاخه‌ای از زندگی‌نگاری با بن‌مایه خاطره است و انواعی مانند اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه و تک‌خاطرات و انواع ترکیبی آن را شامل می‌شود.^{۴۰} به‌طور متداول، خاطره‌نویسی زیرمجموعه زندگی‌نامه‌نویسی و یکی از فروع آن شناخته و معرفی می‌شود^{۴۱} که این برداشت صحیح و دست‌کم دقیق نیست. در این دیدگاه، مهم‌ترین کارکرد خاطره بهره‌مندی از آن به‌عنوان یکی از منابع مهم زندگی‌نامه‌نویسی است. شاید علت این اشتباه اولاً، اصرار در لحاظ زندگی‌نامه به‌عنوان نمونه تام و برتر و تمایل در حفظ سیطره زندگی‌نامه با قائل شدن به فرعی‌پنداری سایر انواع موجود است؛ ثانیاً، به‌نظر می‌رسد نادیده‌انگاری نوعی فراگیر به‌منزله ابرژائر زندگی‌نوشت و توجه به انواع دیگر آن در عرض زندگی‌نامه‌ها بستر این تلقی نادرست را فراهم کرده است.^{۴۲}

۱.۲.۲.۴ تک‌خاطره

تک‌خاطره برخلاف خاطره‌نامه، که مجموعه‌ای از رویدادها و واکنش‌های فردی را به‌نمایش می‌گذارد، فقط بر واقعه یا مشاهده‌ای منفرد از زندگی فرد و نه در امتداد زمان تمرکز دارد. در این جا لفظ «تک» برای تمیز این گونه نوشتاری از مفهوم «خاطره» به‌طور کلی به‌عنوان موجودی بالاصاله و فارغ از عینیت ساختارمند به‌کار رفته است. سابقه انتشار این تک‌نگاشت‌ها به دهه چهل و مجله *خاطرات وحید* بازمی‌گردد. چنان‌که از آن پس نیز تعداد زیادی از آن‌ها در روزنامه‌ها و مجلات متعدد به فراوانی و پراکندگی منتشر شدند. معمولاً تک‌خاطره‌ها، به‌ویژه پس از انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، در ساختاری مجموعه‌ای چاپ شده‌اند که در ادامه، از این گونه نوشتاری پُررونق به‌عنوان «تک‌خاطرات» یاد خواهیم کرد.

شاید بتوان تک‌خاطره را نقطه میانی رودخانه مجازی زندگی‌نوشت دانست که انواع مختلف از آن جهت که اغلب از خاطره بهره دارند در آنجا هم‌پیوند می‌شوند. تک‌خاطره واکنشی در برابر تأثیرپذیری انسان از یک تجربه و واقعه و تکه‌ای کنده‌شده از زندگی او است. تک‌خاطره را می‌توان در معنایی شبیه داستان کوتاه در نظر گرفت که در مقابل خاطره‌نامه یا اتوبیوگرافی، مانند سکانسی کوتاه اما معنادار از یک فیلم به بیان درمی‌آید. تک‌خاطره عموماً در مجالی کوتاه یک رویداد را در مکان و زمانی واحد پوشش می‌دهد و با وحدت تأثیر هم‌راه است. این کوتاهی و فشردگی هم به حجم و هم به زمانِ خاطره ناظر است.

۲.۲.۲.۴ تک‌خاطرات

گونه‌ای زندگی‌نوشت شامل چندین تک‌خاطره است که غالباً در گردآوری آن‌ها شباهت‌هایی از حیث سوژه، زمان، و موضوع وجود دارد. بیان «خاطرات» در این اصطلاح برای ایفای مفهوم گردآمدن مجموعه‌ای از تک‌خاطره‌ها در یک مجلد است؛ اعم از آن‌که بین آن‌ها ربط و توالی وجود داشته باشد یا نباشد. ظهور غالب این نوع زندگی‌نوشت به دهه‌های اخیر و در موضوع جنگ تحمیلی مربوط می‌شود. گاه در برخی از آن‌ها هیچ ترتیبی در ارائه خاطره‌های منفرد وجود ندارد، اما معمولاً در تدوین و چینش تک‌خاطره‌هایی که گرد هم مجموعه‌ای را شکل می‌دهند ترتیب زمانی و موضوعی رویدادها در نظر گرفته می‌شود.

گردآمدن تک‌خاطره‌ها در یک مجلد همواره در جریان خویشتن‌نگاری صورت نمی‌پذیرد، بلکه گاه خاطره‌های کوتاه از یک یا چند راوی، به قصد فراهم‌آمدن اثری در بیان رخداد یا شرح زندگی فردی دیگر یا موضوع یا بخشی از آن گرد می‌آیند. بنابراین، چنان‌که بیان شد، ممکن است راوی در مجموعه تک‌خاطرات یک فرد یا بیش‌تر باشد. نیز ممکن است راوی در این آثار همان سوژه باشد؛ یا سوژه در آن‌ها فردی غیر از راوی یا راویان خاطرات باشد.

جز روایت‌های منقطع، ویژگی دیگر تک‌خاطرات در برابر صورت‌های دیگر خاطره‌نگاری نظیر خاطره‌نامه‌ها و اتوبیوگرافی‌ها سرعت بالای آن‌هاست. تسلسل تند زمانی در میان خاطرات موجب ربط سریع تک‌خاطره‌هایی است که در ساختار یک اثر به ترتیب ارائه می‌شوند. این درحالی است که بیان رویدادهای زندگی در قالب آثاری نظیر خاطره‌نامه یا اتوبیوگرافی، معمولاً با جزئیاتی بیش‌تر و در بستر زمانی طولانی‌تر انجام می‌شود.

۳.۲.۲.۴ خاطره‌نامه

نوعی زندگی‌نوشت است که به شرح مکتوب فرد از زندگی و تجربیاتش اختصاص دارد. به نظر می‌رسد این گونه نوشتار در فارسی را می‌توان معادلی برای مفهوم ممویر^{۴۳} در نظر گرفت. از منظر تاریخی در غرب، ممویر یا خاطره‌نامه به‌طور خاص به‌معنای یک ژانر ادبیات غیرداستانی مشتمل بر روایت‌های مفصل زندگی از اوایل قرن بیستم شناخته شده است. امروزه این گونه نوشتاری در غرب به‌عنوان زیرشاخه‌ای از ادبیات بیوگرافیکال و هم‌مرز با اتوبیوگرافی تعریف می‌شود.

به‌طور خلاصه، خاطره‌نامه یک بازگویی متوالی نسبتاً مستقیم و سراسر از حوادث را شامل می‌شود که تنها بر قسمت‌هایی از روایت‌های زندگی انسان متمرکز است. خاطره‌نامه‌ها غالباً از سوی افراد مشهور اثرگذار، سیاست‌مداران، فرمان‌دهان نظامی، و صاحبان حرفه‌های شناخته‌شده به‌نگارش درمی‌آیند و روایان در آن‌ها بیش از زندگی خصوصی تعمیم‌یافته در تمام عمر، به وجه متعین و بیرونی زندگی خود می‌پردازند. به‌عبارت‌دیگر، خواننده این آثار کم‌تر از زندگی شخصی و رشد روحی و روانی سوژه اطلاع می‌یابد و بیش‌تر با رفتارهای او و حوادثی که نویسنده در زمینه‌ای که خود تعیین‌کننده آن است آشنا می‌شود و از این جهت شاید بتوان این آثار را به گزارش وضعیت موضوع یا حرفه‌ای که نویسنده در آن شهره است، در تبیین عرض زندگی و نه طول آن، نزدیک دانست. بسیاری از خاطرات جنگ جهانی اول از نمونه‌های اولیه این نوع نوشتار شناخته می‌شوند (*Encyclopedia of Britanica* 2001: s.v. "memoir") در ایران نیز شکل‌گیری این گونه را می‌بایست به دوسه دهه اخیر، به‌ویژه در زمینه جنگ تحمیلی مربوط دانست. غالب خاطره‌نوشته‌های مفصل جنگ را، به‌ویژه از دهه ۱۳۸۰ تاکنون، می‌توان در شمار خاطره‌نامه‌ها گنجانند.

۱.۳.۲.۲.۴ انواع خاطره‌نامه

می‌توان از خاطره‌نامه‌ها تقسیم‌بندی‌هایی مختلف به اعتبار عوامل و عناصر متعدد ارائه کرد. اما از آن‌جا که در مقوله زندگی‌نوشت‌ها از ارائه زندگی سوژه در قالب نوشتار به‌منزله مهم‌ترین ملاک برای تشخیص این آثار یاد کردیم، در ادامه به اعتبار نقش فاعلی سوژه در شکل‌گیری مکتوب خاطره‌نامه‌ها از دو گروه عمده در این دست‌نوشته‌ها یاد خواهیم کرد:

الف) خاطره‌نامه خودنوشت: که نوع اصیل آن است و در آن سوژه به نوشتن خاطرات خود اقدام می‌کند.

ب) **خاطره‌نامه بازنوشت:** نگارنده در این نوشته‌ها به نوشتن خاطرات فردی دیگر اقدام می‌کند و شأن او بنابه انواع و روش‌های مورداتخاذ، فقط از حیث تقریر، ویرایش، و بازنویسی روایت‌های شفاهی زندگی سوژه قابل‌تعریف است که گاه نیز با تحقیق و تکمله‌نویسی هم‌راه می‌شود. اساساً علت به‌وجودآمدن این دست‌نوشته‌ها، به‌ویژه درخصوص رویدادهای ایران پس از انقلاب و جنگ تحمیلی، ویژگی غیرآکادمیک خاطره‌نویسی از طرفی و همگانی‌شدن نوشتن و اقبال عامه مردم اعم از نویسندگان حرفه‌ای و افرادی است که توانایی، تجربه، و حتی سواد کافی برای نوشتن ندارند. زاویه دید و روایت در این دست‌خاطره‌نامه‌ها، که با عنوان «خاطره گفته‌مکتوب» یا «خاطره شفاهی مکتوب» نیز از آن‌ها یاد شده^{۴۴} کاملاً متوجه شخصِ راوی است.

۴.۲.۲.۴ اتوبیوگرافی

کلمه اتوبیوگرافی برای بیان روایت‌های شخصی تا اواخر قرن هجده و اوایل نوزده سابقه نداشت (مقدادی ۱۳۹۳: ۲۰۶) و برای ادای این مفهوم از ممویر استفاده می‌شده است که آن را معادل خاطره‌نامه در نظر گرفتیم. مفهوم اتوبیوگرافی، زندگی‌نامه شخصی، خودزندگی‌نامه، یا خودسرگذشت‌نامه، که پس از رنسانس و نهضت رمانتیک در غرب رشد کرد، در آنچه ما امروز آن را زندگی‌نوشت می‌نامیم موقعیت مرکزی دارد. در اتوبیوگرافی، زندگی‌نامه فرد به‌قلم خود او به نگارش درمی‌آید (کادن ۱۳۸۰: ۹۹).

۵.۲.۲.۴ تفاوت خاطره‌نامه و اتوبیوگرافی

قدمت واژه خاطره‌نامه در زبان انگلیسی از اتوبیوگرافی بیش‌تر است. *دایرةالمعارف زندگی‌نوشت سابقه کاربرد این مفهوم را از ابتدای قرن شانزده و برای دلالت بر هر ثبت شخصی از وقایع، نه مفهوم و محتوای تاریخ کامل زندگی می‌داند. حال آن‌که کلمه اتوبیوگرافی تا اواخر قرن هجده و اوایل نوزده به‌کار نرفته است. در این زمان، واژه اتوبیوگرافی برای روایت‌های شخصی از خود با توجه به تحولات بعد از رنسانس و نهضت رمانتیک به‌کار رفت (Encyclopedia of Life Writing 2001: 595). اما پس از رواج رویکردهای درون‌نگرانه و هویت‌شناختی از اوایل قرن بیستم به‌تدریج نگاه خاطره‌نامه‌نویس‌ها را از تمرکز صرف بر موضوعات بیرونی جدا کرد و به کشف فردیت خود در متن واداشت و از طرف دیگر با شناخت بسیاری از موضوعات اجتماعی و فرهنگی از سوی اتوبیوگرافی‌نویسان و افزایش تعامل آنان با جامعه مرز بین اتوبیوگرافی و خاطره‌نامه تا حدود زیادی محو، غیرصریح، و لغزنده شد.*

خاطره‌نامه‌نویسی هم‌چنان به‌منزله سنتی نوشتاری در کنار اتوبیوگرافی، با ویژگی‌های منحصر به خود باقی مانده است؛ هرچند که حتی گاه در غرب نیز تمایز و نقاط فصل آن‌ها بازشناخته و رعایت نمی‌شود، دو تفاوت عمده را می‌توان در این نوع نوشته‌ها تشخیص داد: اول آن‌که خاطره‌نامه‌ها، برخلاف خودزندگی‌نوشت‌ها که همه طول عمر را در بر می‌گیرند، فقط بر توسعه شخصیت راوی در گستره‌ای از دوره و بُعدی از زندگی او متمرکز می‌شوند. درحالی‌که شرح حال‌نویسی به زمان و گذشت سال‌های عمر نیاز دارد، در خاطره‌نامه فقط وجود فکر و عقیده و احساس و حادثه کافی است. به‌عبارت‌دیگر، خاطره‌نامه یک داستان طولانی از تولد تا قبل از مرگ نیست، بلکه ممکن است تکه‌ای از زندگی و پنجره‌ای به سوی آن باشد که از زاویه نگاه و لنز راوی مورد توجه قرار گرفته است (Silverman 2009: 125-127). دوم آن‌که خاطره‌نامه‌ها برخلاف خودزندگی‌نوشت‌ها، که به همه ابعاد و جنبه‌های مهم زندگی انسان توجه دارند، معمولاً بر دانش، موضوع، یا بُعدی از زندگی او استوارند و پرداختن به سایر شئون آن در چنین آثاری فقط از حیث توصیف و تبیین جنبه‌های کلیدی و موضوع اصلی اهمیت دارد. به‌عبارت‌دیگر، در اتوبیوگرافی، «داستان زندگی» فرد روایت می‌شود، اما در خاطره‌نامه، «داستانی از زندگی» او به‌منزله حوادث برجسته و نقاط عطف زندگی سوژه تعریف می‌شود.

در کنار این دو مرز مشخص، نکاتی دیگر در تمایز این دو قالب نوشتاری قابل ذکر است. یکی از آن‌ها به درجه تأکید هریک بر خویشتن نویسنده و درمقابل، حوادث بیرونی ناظر است. نویسندگان اتوبیوگرافی در درجه اول به خویشتن به‌عنوان سوژه توجه دارند و شرح احوال و رویدادهای بیرونی در آن‌ها جنبه فرعی و مکمل دارد. اما خاطره‌نامه‌ها غالباً از سوی کسانی نوشته می‌شوند که حوادث و تجارب جمعی دارند و هدف‌گیری در آن‌ها بیش‌تر به حضور «من» انسانی در اجتماع است تا درونیات فرد. از همین جهت خاطره‌نامه‌ها بیش‌تر شخصیت‌ها را تاریخی می‌بینند و با خواندن آن‌ها اطلاعات قابل توجهی درباره دوره‌ای تاریخی، رویداد، نهاد، هویت، گروه، یا طبقه‌ای خاص نیز دریافت می‌شود (Encyclopedia of Life Writing 2001: vol. 2, 595-596) فی‌الجمله، خاطره‌نامه‌ها رویدادمحور و زندگی‌نامه‌ها سوژه‌محورند.

درحالی‌که اتوبیوگرافی به‌منزله متنی تاریخی اغلب با مدارک و مستندات همراه است، در خاطره‌نامه، بازگشت فرد به گذشته اغلب با تکیه بر حافظه و از دریچه ذهن و قضاوت خود او است. از این جهت خاطره‌نامه‌ها در مقایسه با اتوبیوگرافی‌ها آزادی بیش‌تری دارند. همین ویژگی موجب می‌شود که این نوشتارها بتوانند جز کوشش در نوشتن واقعیت‌های

گذشته، شامل درون‌نگری و تأملات گذشته باشند. شاید از این‌رو است که برخی خاطره‌نامه‌ها را نزدیک‌ترین نوع زندگی‌نوشت به داستان در نظر گرفته‌اند (El-Zein 2009: 3). به‌هرروی، اتوبیوگرافی به ما می‌گوید که براساس وقایع و حقایق تاریخی «چه اتفاقی افتاد؟» درحالی‌که در خاطره‌نامه غالباً این نیز اهمیت دارد که داستان زندگی «چه معنایی دارد و چرا این اتفاق افتاد؟».

۶.۲.۲.۴ خاطره‌نامه گزارشی

گزارش در معنای اصیل، شرح یا توضیح جزئیات وضعیت، موقعیت، یا واقعه‌ای برپایه مشاهده و تحقیق است که انواع گوناگونی دارد (رستگار فسایی ۱۳۸۰: ۲۷۸). می‌توان از گزارش‌های اندک‌شماری که در آن‌ها ردی از حضور نویسنده برجای است، با عنوان «گزارش شخصی» یاد کرد. در همین گستره، منظور از خاطره‌نامه‌های گزارشی آثاری است که در آن‌ها، جریان سوم و گاه دوم خاطره‌نویسی، یعنی وقایع‌نگاری یا دیگرنگاری برجستگی دارد. در این دست آثار، «من» نویسنده یا گزارش‌نویس نه به‌منزله سوژه، بلکه در حاشیه روایت‌ها قرار دارد و شرح وقایع بیرونی و مشاهدات او انگیزه اصلی از شکل‌گیری نوشتار است. این آثار معمولاً از تکیه صرف به حافظه فاصله دارند و گردآوری و طبقه‌بندی اطلاعات نیز در آن‌ها موردتوجه قرار می‌گیرد. ناگفته پیداست، نوشتارهایی را که نقش راوی یا گزارش‌گر در آن‌ها بی‌مقدار است و درمیان شرح مشاهدات و رخداد‌های بیرونی بازتابی از حضور و گفتار و رفتار او یافت نشود اساساً از مقوله زندگی‌نوشت‌ها خارج‌اند.

۷.۲.۲.۴ سفرنامه

سفرنامه نوعی گزارش شخصی است که نویسنده در قالب آن مشاهدات خود را از اوضاع شهرها یا سرزمین‌هایی که بدان مسافرت کرده شرح می‌دهد و اطلاعاتی از بناهای تاریخی، مساجد، کتاب‌خانه‌ها، بازارها، بزرگان، آداب و رسوم، موقعیت جغرافیایی، جمعیت و زبان اهالی، و از این قبیل در اختیار خواننده قرار می‌دهد (رزمجو ۱۳۸۲: ۲۱۲). نگاهی به سابقه تاریخی شکل‌گیری سفرنامه‌ها در ایران از قدمت آن در مقایسه با سایر انواع زندگی‌نوشت در تاریخ ادبیات خبر می‌دهد.

در سفرنامه‌ها، شرح وقایع و حوادث و مشاهده مقصود است (رستگار فسایی ۱۳۸۰: ۴۱۴). بنابراین، راوی یا مسافر هرچند نه به‌منزله سوژه، بلکه درمقام مشاهده‌گر در مرتبه اول، به شرح رخداد‌های بیرونی می‌پردازد و اغلب تحقیق و گردآوری اطلاعات تکمیلی درباره

آن‌ها را پیش چشم دارد. سفرنامه‌هایی که در آن‌ها اثری از حضور و نقش سفرنامه‌نویس به چشم نمی‌خورد خارج از قلمروی مورد بحث به شمار می‌آیند.

۸.۲.۲.۴ یادداشت‌نامه

به گونه‌ای نوشته‌ی تقویمی و تاریخ‌مند که تجربه‌ها و روایت‌های زندگی فرد در آن نوشته می‌شود یادداشت شخصی گفته می‌شود (صنعتی ۱۳۸۹: ۱۱۷). این اصطلاح تقریباً معادل Diary است که در غرب هر نوع نوشته‌ای اعم از ثبت وقایع، معاملات، مشاهدات، احساسات، و عواطف و از این قبیل را شامل می‌شود.

یادداشت‌های روزانه معمولاً به چند ویژگی شناخته می‌شوند: آن‌ها فشرده و مملو از اطلاعات هستند. رعایت اصل ایجاز از وجوه ممتاز آن‌هاست؛ به طوری که معمولاً یادداشت‌نویس به بیان کلیات حالات و رخدادها و روایت‌های اصلی اکتفا کرده و از پرداختن به جزئیات و رخداد‌های فرعی دوری می‌گزیند. دیگر آن‌که معمولاً یادداشت‌های شخصی پایان و نتیجه ندارند. به علاوه، غالب این نوشته‌ها به دور از تدوین و تنظیم و نیز تأمل و پرداخت هنری و معمولاً به صورت فوری شکل می‌گیرند (*Encyclopedia of Life Writing* 2001: vol. 1, 29-267). معمولاً یادداشت‌ها به جهت رعایت ظرفیت کم حافظه در نگه‌داری وقایع به زمان‌های بعد موکول نشده و به موازات وقوع و سیر رخدادها در پایان روز نوشته می‌شوند. از این جهت، گاه به اعتبار اطلاق جزء بر کل از آن‌ها با عنوان یادداشت روزانه یا روزنگاشت یاد می‌شود.^{۴۵} برخی با اندکی تسامح آن را نوعی خاطره‌نگاری دانسته‌اند؛^{۴۶} حال آن‌که این دو تاحدودی از هم متمایزند. یکی از وجوه تمایز خاطره‌ها و یادداشت‌ها را می‌توان در تفاوتِ روایتِ هم‌زمان و روایتِ گذشته‌نگر دانست.

یادداشت‌نویسی نیز همانند خاطره‌نویسی درزمره خودنگاری‌ها می‌گنجد که ممکن است در یکی از سه جریان خویش‌نگاری، دیگرنگاری، و وقایع‌نگاری به نگارش درآید. طبیعی است چنین نیست که همه یادداشت‌ها به‌طور مطلق به یکی از این مقاصد توجه داشته باشند، بلکه سوگیری‌های اصلی و برجسته در این تقسیم‌بندی ملاک این طبقه‌بندی خواهد بود. در بسیاری از یادداشت‌ها نیز ممکن است دو یا سه جریان مذکور به نحوی شناور و غیرقطعی در نظر آید.

براساس آنچه تاکنون ملاحظه شد، به‌طور متداول «یادداشت‌نامه‌های خصوصی»، «یادداشت‌نامه‌های سفر»، و «یادداشت‌نامه‌های گزارشی» سه گونه فرعی یادداشت‌نامه‌های شخصی را تشکیل می‌دهند.

۹.۲.۲.۴ دل‌نامه

نوعی یادداشت‌نامه شخصی است که درمقابل یادداشت‌هایی که موضوع آن‌ها رویدادهای بیرونی است، همه یا بخش قابل‌توجهی از آن به حالات درونی سوژه نظر دارد. در ایران، بسیاری از این نوع زندگی‌نوشت که بازتاب رخداد‌های عینی اطراف نویسنده و حتی رفتار و گفتار و شنیده‌های خود او در آن کم‌رنگ است، به جنگ تحمیلی و نوشته‌های سردرگریان انسان‌های جنگ تعلق دارد. این دست‌نوشته‌ها، که گاه از آن‌ها به «دل‌نوشته» نیز تعبیر می‌شود، بر محور تک‌گویی استوار و عمدتاً مشتمل بر شرح احوال روحی، مخاطبه خویشتن، و محاسبه نفس است. این نوشتارها را می‌توان درکنار انواعی نظیر یادداشت‌نامه‌ها و نامه‌های خصوصی و وصیت‌نامه‌ها بی‌واسطه‌ترین نوشته‌ها در بروز مکونات نویسنده به‌شمار آورد.

عمده دل‌نامه‌های^{۴۷} موجود بر یکی از این سه قسم قابل‌تعریف‌اند: برخی به‌شیوه تک‌گویی درونی به‌منزله یکی از شیوه‌های جریان سیال ذهن^{۴۸} پدید آمده‌اند که در آن، نویسنده هر آن‌چه از خود یا اطرافش در ذهن متبادر می‌بیند فی‌البداهه به نگارش درمی‌آورد؛ در برخی از آن‌ها، نویسنده به‌شیوه حدیث نفس یا خودگویی به سخن‌گفتن با خویش مشغول می‌شود و در بیان مطالبی از شخصیت، افکار، و احساسات خویش، که گاه از مشاهدات و رویدادهای اطراف متأثر است، خود یا فرد و افرادی دیگر را معمولاً غایب و بدون انتظار دریافت پاسخ موردخطاب قرار می‌دهد؛ بخش قابل‌توجهی از این نوشته‌ها به محاسبه نفس و گاه عتاب آن اختصاص دارد.

۱۰.۲.۲.۴ نامه شخصی

نامه هرگونه نوشته‌ای است که نگارنده به‌منظور ارتباط و اطلاع‌رسانی برای مخاطب خاص یا عام می‌نویسد (سنگری ۱۳۹۲: ۱۰۳). هرچند ظاهراً نامه‌های غیررسمی را می‌توان ذیل یادداشت‌نامه‌های شخصی طبقه‌بندی کرد، برخی ویژگی‌های خاص این نوع نوشتار موجب قلمداد آن‌ها به‌منزله گونه‌ای متمایز از زندگی‌نوشت شده است که اساسی‌ترین آن‌ها را می‌توان به بروز برجسته عنصر خطاب مربوط دانست. این مکتوبات بنا بر احتوای موضوعی، فقط بر خویشتن انسانی یا برخی رخداد‌های بیرونی و مسائل اجتماعی درکنار مطالب خصوصی، به دو گونه فرعی نامه‌های خصوصی و نامه‌های عمومی قابل‌تقسیم‌اند. غالباً مخاطب در نامه‌های خصوصی یکی از نزدیکان و در نامه‌های عمومی گروه یا تعداد زیادی از افراد جامعه است. گفتنی است، گاه مجموعه‌ای از نامه‌هایی که به‌لحاظ سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی ارزش تاریخی برجسته‌ای دارند در قالب اثری مجزا منتشر می‌شوند.

۱۱.۲.۲.۴ وصیت‌نامه شخصی

وصیت‌نامه نوعی نامه است که فرد پیش از مرگ یا شهادت خویش می‌نویسد تا عصاره اندیشه، خواسته، و توصیه‌های خود را با مخاطب خاص یا عام در میان بگذارد (سنگری ۱۳۹۲: ۱۰۳). درکنار وصیت‌نامه برخی افراد مشهور، که اغلب در آن‌ها به موضوعات سیاسی و اجتماعی پرداخته می‌شود، تعداد زیادی از وصیت‌نامه‌های افراد عادی حاوی اطلاعات و سفارش‌هایی از خویشان و وصیت‌نامه‌نگار هستند. این دست‌نوشته‌ها، که می‌توان از آن‌ها در زمره یادداشت‌های شخصی یاد کرد، اغلب در سال‌های پایانی عمر سوژه و دوران پختگی او به نگارش درمی‌آیند. هرچند این آثار عموماً در ساختار تک‌نگاشت نوشته می‌شوند، گاه به‌ویژه در خصوص وصیت‌نامه‌های شهدای جنگ، در قالب مجموعه‌هایی نیز به چاپ می‌رسند. وصیت‌نامه‌های خصوصی و وصیت‌نامه‌های عمومی دو نوع فرعی آن هستند.

۵. نتیجه‌گیری

۱. زندگی‌نگاری به‌منزله یکی از فروع گسترده و مهم تاریخ‌نگاری، باوجود سابقه‌ای دیرین در اغلب تمدن‌های بشری، یکی از رایج‌ترین و پُر اقبال‌ترین گرایش‌های تاریخی-ادبی معاصر را شکل داده است. طی دهه‌های گذشته، بسیاری از پژوهش‌گران به‌ویژه در غرب به واکاوی ابعاد گوناگون آن اهتمام ورزیده‌اند.

۲. گذشته از آثار تاریخ‌نگاران، اندیشمندان، و شاعران متقدم ایرانی که می‌توان رگه‌هایی از توجه به خاطرات و زندگی خویشان را در آن‌ها دنبال کرد، سابقه زندگی‌نگاری مدرن ایرانیان، حدوداً به دو قرن گذشته و به‌طور گسترده و خاص، به چند دهه اخیر بازمی‌گردد. به‌ویژه آن‌که، پس از پیروزی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی، هزاران اثر در گونه‌هایی متنوع و بدیع شکل گرفت که تاکنون به شایستگی موردبررسی و طبقه‌بندی قرار نگرفته است.

۳. پیش‌نهاد این مقاله ملاحظه همه انواع نوشتارهای مشتمل بر روایتی واقع‌گرایانه از زندگی بشر در قلمروی فراژانری به‌نام «زندگی‌نوشت» است. سه جریان «خویشان‌نگاری»، «دیگرنگاری»، و «وقایع‌نگاری» مهم‌ترین جریاناتی‌اند که در زندگی‌نگاری‌ها دنبال می‌شوند.

۴. می‌توان انواع نوشته‌های تاریخی-ادبی مبتنی بر ماجراهای واقعی زندگی انسان را به اعتبار جایگاه راوی در متن به دو شاخه اصلی «زندگی‌نوشت‌های من-راوی» و «زندگی‌نوشت‌های او-راوی» تقسیم کرد. متداول‌ترین گونه‌های فرعی این اَبَرژانر در

قلمروی تاریخ و ادبیات فارسی عبارت‌اند از: زندگی‌نامه، فرهنگ زندگی‌نامه‌ای، زندگی‌نامک، کارنامه، کارنامک، یادنامه، تک‌خاطره، تک‌خاطرات، خاطره‌نامه، اتوبیوگرافی، یادداشت‌نامه شخصی، خاطره‌نامه گزارشی، سفرنامه، دل‌نامه، نامه شخصی، و وصیت‌نامه شخصی.

پی‌نوشت‌ها

۱. گفتنی است اولین کتاب‌شناسی‌های فراهم‌آمده در این موضوع نیز به خاطرات، یادداشت‌ها، و اتوبیوگرافی‌ها مربوط می‌شود. «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی» یکی از آن‌ها در این موضوع است که در قالب مقاله‌ای مفصل حاوی اطلاعات ۲۷۰ کتاب خاطره و یادداشت از رجال دیوانی عصر قاجار و پهلوی، رهبران و هواداران جنبش‌های سیاسی، و شخصیت‌های فرهنگی و اجتماعی ایران است (بنگرید به اشرف ۱۳۷۵: ۶۳۹-۶۶۸)؛ یکی دیگر از آن‌ها نیز به‌همت احمد شعبانی و مشتمل بر اطلاعات ۲۲۶ اثر در این زمینه در دست است (بنگرید به شعبانی ۱۳۷۴: ۲۶۵-۲۷۴).
۲. علیرضا کمری با تفاوت‌قائل‌شدن بین «نگارش» و «نوشتن» در ثبت خاطرات خاطره‌نگاری را متمایز از خاطره‌نویسی می‌داند. این مقوله در متن پیش‌رو مورداعتنا نیست و نگارنده از هردوی این واژه‌ها به‌منزله واژه‌هایی مترادف بهره برده است.
۳. فراگتر ۱۳۷۷.
۴. دکتر سیف‌الله وحیدنیا، شاعر و نویسنده معاصر، را شاید بتوان سلسله‌جنبان نهضت خاطره‌نویسی مدرن و پدر خاطره‌نگاری ایران دانست. او در سال ۱۳۴۲ کار انتشار مجله وحید را آغاز کرد. او در سال ۱۳۵۰ با حفظ امتیاز و چاپ وحید ماهانه و هفتگی، نشریه خاطرات وحید را نیز منتشر کرد که تا سال ۱۳۶۸ ادامه یافت.
۵. حاصل مباحث نظری مطرح‌شده در گروه، حول محورهای چهارگانه خاطره‌شناسی، خاطره‌یابی، خاطره‌نگاری، و خاطره‌پژوهی، در قالب سلسله‌مقالاتی به‌قلم غلامرضا کرباسچی با عنوان کلی «بخش خاطرات» در چندین شماره از مجله یاد در سال‌های ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ منتشر شد: بهار ۱۳۶۶، ش ۶: ۱۳-۲۵؛ تابستان ۱۳۶۶، ش ۷: ۱۵-۴۸؛ زمستان ۱۳۶۶، ش ۹: ۲۹-۳۹؛ پاییز ۱۳۶۶، ش ۸: بهار ۱۳۶۷، ش ۱۰: ۳۱-۵۴؛ تابستان ۱۳۶۷، ش ۱۱: ۳۵-۴۵؛ پاییز ۱۳۶۷، ش ۱۲: ۷۰-۸۲؛ زمستان ۱۳۶۷، ش ۱۳: ۲۷-۴۲.
۶. او در کنار پرداختن به نظریاتی با محوریت تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری و تصحیح متون، به‌طور ویژه در مقالاتی متعدد و چندین کتاب مجزا به‌عنوان مؤلف، صاحب‌شونده، یا سرویراستار مجموعه‌مقالات بیش از دیگران به حوزه خاطره‌شناسی، اعم از تاریخچه، مسائل نظری، و بایسته‌های کاربردی به‌طور جدی عنایت داشته است. برای مثال، بنگرید به یادمانا: پنج مقاله

درباره‌ی خاطره‌نویسی و خاطره‌نگاشته‌های جنگ و جبهه/دفاع مقدس (۱۳۸۱)؛ با یاد خاطره (۱۳۸۳)؛ پرسمان یاد (۱۳۹۴).

۷. او، که مترجم، داستان‌نویس، و منتقدی سرشناس است، به خاطره‌نگاری نیز عنایت داشته است. از همه مهم‌تر، بنگرید به «یادهای ما»، زنده‌رود، بهار ۱۳۷۴، ش ۱۰ و ۱۱: ۷-۲۴؛ (گفتنی است مجله‌ی زنده‌رود از محدود نشریاتی است که به‌ویژه در شماره‌های ۱۰، ۱۱، ۲۳، و ۲۴ به انتشار مقالاتی با موضوع زندگی‌نگاری توجه داشته است). هم‌چنین از اخوت کتابی در همین موضوع با نام نقش‌هایی به یاد: گذری بر ادبیات خاطره‌نویسی در راه است که بناست به‌زودی به‌همت نشر گمان منتشر شود.

۸. او در مقاله‌ای مفصل، به تاریخچه‌ی خاطره‌نگاری در ایران پرداخته است. بنگرید به اشرف ۱۳۸۸؛ هم‌چنین در اثری دیگر به بن‌مایه‌های نظری شکل‌گیری خاطره و مقایسه‌ی آن با تاریخ و اسطوره پرداخته است. بنگرید به «تاریخ، خاطره، افسانه»، بخارا، شهریور ۱۳۸۸، ش ۷۱: ۱۸۰-۱۹۲ یا *ایران‌نامه*، پاییز ۱۳۷۵، ش ۵۶: ۵۲۵-۵۳۸؛ «کتاب‌شناسی خاطرات ایرانی» نیز، که پیش‌تر از آن سخن به‌میان آمد، از اوست.

۹. جز کتاب‌شناسی‌ای که پیش‌تر از آن یاد شد، مقاله‌ای از او درباره‌ی خاطرات و زندگی‌نامه‌های خودنوشت به‌ویژه از آن جهت که در زمره‌ی اولین آثار در این حوزه به‌شمار می‌آید قابل توجه است (شعبانی ۱۳۷۴: ۵-۳۳).

۱۰. دهقان ۱۳۸۶.

۱۱. او در کتاب *برسمند خاطره* به مبحث خاطره‌نویسی با تأکید بر دوره‌ی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی پرداخته است (بنگرید به ایروانی ۱۳۹۰).

۱۲. پژوهش او را می‌توان تکمله‌ای بر اثر برت فرگنر دانست (بنگرید به عباسی ۱۳۹۶).

۱۳. بنگرید به محمد عبدالغنی ۱۳۶۲.

۱۴. بنگرید به آزرین ۱۳۹۲.

15. Osborne 2004.

16. Swayer 1989.

۱۷. بنگرید به رضوانیان ۱۳۸۸.

۱۸. چندین مجموعه‌مقاله را می‌توان در این موضوع نام برد. برای نمونه، بنگرید به فروغی جهرمی ۱۳۸۸؛ ۱۳۸۹.

۱۹. او، که به‌طور خاص در زمینه‌ی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس اعم از شعر و نثر آثار بسیاری منتشر کرده است، در کتاب دو‌جلدی *مفصل‌اخیر خود در کنار گونه‌های دیگر* به مقولات نظری و بررسی آثاری در زمره‌ی خاطرات، زندگی‌نامه‌ها، و زندگی‌نامه‌های داستانی نیز پرداخته است (بنگرید به کافی ۱۳۹۳).

۲۰. او آثاری نظیر سفرنامه، خاطره، زندگی‌نامه، یادداشت، و گزارش‌های شخصی را با تمرکز بر موضوع جنگ موردتوجه قرار داده است. برای مثال، بنگرید به سنگری ۱۳۹۲.
۲۱. او در *آشنایی با ادبیات دفاع مقدس* به موضوع خاطره و یادداشت‌نویسی توجه کرده است (بنگرید به صنعتی ۱۳۸۹).
۲۲. ابعادی از زندگی‌نامه داستانی با تمرکز بر آثار جنگ در اثری از او کاویده شده است. برای مثال، بنگرید به کاموس و دیگران ۱۳۹۱.
۲۳. بنگرید به *فرهنگ‌نامه ادب فارسی*، ذیل مدخل «زندگی‌نامه خودنوشت».
۲۴. برای مثال، بنگرید به کمری ۱۳۸۵: جلسه سوم، ۴۵-۴۷؛ هم‌چنین بنگرید به کمری ۱۳۸۵: ۲۴-۳۱.
۲۵. تشبیه زندگی‌نوشت‌ها به رودخانه خروشان برگرفته از مثال ویلیام سو است که در مقاله‌ای با عنوان «The Meandering River: An Overview of the Subgenres of Creative Nonfiction» در وبسایت اختصاصی نویسنده به آدرس <http://www.suewilliamsilverman.com> قابل ملاحظه است.
۲۶. نگارنده در تلاش است تا به یاری خدا اطلاعاتی از منابع بررسی شده را در قالب کتابی جداگانه منتشر کند.
۲۷. علیرضا کمری در فصل دوم از مقاله اول با *یاد مانا*، خاطره‌نوشته‌های فارسی را با تأکید بر نوشته‌های جنگ با لحاظ شکل بیانی، موضوع، و محتوا قابل تقسیم می‌داند. بنگرید به کمری ۱۳۸۸: ۳۱-۵۰؛ نیز طبقه‌بندی او در *با یاد خاطره* قابل توجه است؛ کمری ۱۳۸۳: ۶۰-۶۹.
۲۸. برای مثال با تأکید بر نقش عنصر روایت در اثر می‌توان اقسام و انواع زندگی‌نوشت‌ها را در طیفی گسترده قرار داد که در یک سوی آن اتوبیوگرافی یا خاطره‌نامه‌ها و در سوی دیگر آن یادداشت‌ها و نامه‌های شخصی قرار دارد. کوثری در طبقه‌بندی زندگی‌نوشت‌های جنگ به اهمیت نقش عنصر روایت‌کننده نیز اشاره‌ای کوتاه دارد (بنگرید به کوثری ۱۳۷۹: ۳۸-۴۵).
۲۹. در تقسیم خاطرات بر انواع متسلسل و غیرمتسلسل، می‌توان از انواعی نظیر یادداشت‌ها و نامه‌ها درمقابل روایت‌های حاوی ماجراهای پی‌درپی زندگی یاد کرد.
۳۰. برای مثال، یادداشت‌های شخصی معمولاً بر دو قسم محتوا اشمال دارند: اول، آنچه افعال و افکار راوی در ارتباط با رخداد‌های خارجی و مسائل بیرونی آن‌ها را شکل می‌دهد که در واقع جایگاه آن‌ها ذهنیت و تفکر آدمی است و دسته دوم که فارغ از ماجراهای بیرونی به کنش‌های درونی و سردرگریانه آدمی ناظر است و عموماً احساس و تلقی عاطفی و روحی مایه شکل‌گیری آن‌هاست.
۳۱. ایروانی در بخشی از اثر خود، در کنار اشاره به طبقه‌بندی با لحاظ قالب، نحوه، زمان و ترتیب نگارش و نیز موضوع و محتوا، خاطرات را به لحاظ نوع پرداخت بر سه دسته جزئی‌نگر، کلی‌نگر، و بینابین قابل تفریع می‌داند (بنگرید به ایروانی ۱۳۹۰: ۲۱-۲۷).

۳۲. مقولاتی که بتوان طبقه‌بندی را براساس آن‌ها صورت داد هم‌چنان می‌تواند ادامه داشته باشد. برای مثال، حسین حداد در مقاله‌ای زندگی‌نامه‌ها را از چند جهت اعم از طرز تلقی نویسنده، دامنه، تعداد شرح حال، سطح، زمان، مکان، تنظیم، و تألیف بر اقسامی منقسم می‌داند (بنگرید به حداد ۱۳۸۵: ۱۴-۱۹).

۳۳. در این باره، بنگرید به کمری ۱۳۸۵: ۷۶-۹۳.

۳۴. بنگرید به کمری ۱۳۸۵: ۸۰.

۳۵. برگرفته از مقاله اینترنتی با عنوان "what is the difference between a memoir and an autobiography?" <<http://www.writersandeditors.com>>.

۳۶. تذکره‌های فارسی گاه با عناوینی نظیر مجمع، ریاض، حدیقه، و روضه نیز خوانده می‌شود.

۳۷. برای اطلاع بیشتر، بنگرید به شمشیرگرها ۱۳۹۷: ۳۴-۳۹.

۳۸. برای اطلاع بیشتر، بنگرید به میرصادقی ۱۳۷۶: ۴۶۵-۴۷۱.

۳۹. در یادداشت ویراستار فصل‌نامه زنده‌رود (شماره ۲۳ و ۲۴) پس از ذکر اصطلاحات مترادف این نوع، از قبیل «داستان خود»، «خویش‌مایه»، «داستان خودزندگی‌نامه‌ای»، «داستان حسب حال»، «داستان حدیثِ نفس»، و «داستان زبان حال»، در نهایت اصطلاح «خویش‌داستان» برای ایفاد این مفهوم برگزیده شده است. در همین شماره، احمد اخوت و محمدعلی موسوی فریدنی نیز همین اصطلاح را به کار برده‌اند (بنگرید به گراتون ۱۳۸۱: ۶۵-۶۸؛ هم‌چنین اخوت ۱۳۸۱: ۶۹-۷۲).

۴۰. عبادیان در انواع ادبی بین «خاطره» و «خاطرات»، بدون هیچ‌گونه توضیح، این چنین تمایز قائل شده که مبنای آن بر نگارنده معلوم نشد: «خاطره یک نوع ادب (ژانر) نوظهور در ادبیات جنگ است ... خاطره را نایستی با «خاطرات» که یکی از ژانرهای وقایع‌نگاری است به اشتباه گرفت» (عبادیان ۱۳۷۹: ۲۳۶).

۴۱. برای مثال، سیروس شمیسا خاطرات را گونه‌ای زندگی‌نامه‌نویسی به‌شمار آورده است (شمیسا ۱۳۷۳: ۲۵۹).

۴۲. در این مقال، بنا بر تکرار تعاریف لغوی و اصطلاحی از خاطره و خاطره‌نویسی نیست. برای اطلاع از نمونه‌هایی از تعاریفی که تاکنون از این اصطلاح ارائه شده است، بنگرید به کمری ۱۳۹۰: ۱۱۹؛ کرباسچی ۱۳۶۷: ۲۹؛ کرباسچی ۱۳۶۶: ۳۴-۳۵؛ ابروانی ۱۳۹۰: ۷۵-۷۶.

۴۳. memoir از لاتین memoria زیرمجموعه‌ای از ادبیات بیوگرافیکال در غرب به‌شمار می‌رود که امروزه در معنایی نزدیک به اتوبیوگرافی و در تلقی عوامانه گاه به‌جای آن استفاده می‌شود.

۴۴. بنگرید به کمری ۱۳۹۰: ۱۲۲.

۴۵. برای مثال، بنگرید به سنگری ۱۳۹۲: ۹۱.

۴۶. برای مثال، بنگرید به صنعتی ۱۳۸۹: ۱۱۷.
۴۷. این اصطلاح بر ساخته اصغر رستگار است که در ترجمه مقاله‌ای از ویلیام گاس به کار برده است (بنگرید به گاس ۱۳۸۱: ۲۰).
۴۸. برای اطلاعات بیش‌تر درباره این شیوه، بنگرید به میرصادقی ۱۳۷۶: ۵۰۷-۵۱۴؛ نیز، بنگرید به فلکی ۱۳۸۲: ۴۲-۴۴.

کتاب‌نامه

- آزیرن، برایان دی و ریچارد سایر (۱۳۹۲)، چگونه زندگی‌نامه بنویسیم؟، ترجمه محسن سلیمانی، تهران: سوره مهر.
- اخوت، احمد (۱۳۸۱)، «پیوستی بر خویش‌داستان»، زنده‌رود، ش ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز.
- اشرف، احمد (۱۳۸۸)، «سابقه خاطره‌نگاری در ایران»، بخارا، ش ۷۴.
- ایروانی، محمدرضا (۱۳۹۰)، نگاهی تازه به خاطره‌نویسی و بررسی و نقد خاطرات آزادگان جنگ تحمیلی و خاطره‌نگار «د»، تهران: صریر.
- حداد، حسین (۱۳۸۵)، «تفاوت‌ها و شباهت‌های زندگی‌نامه و داستان»، ادبیات داستانی، ش ۱۰۴. [دایرةالمعارف بریتانیکا: <https://www.britannica.com>](https://www.britannica.com).
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۰)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
- دهقان، احمد (۱۳۸۶)، خاک و خاطره؛ راهنمای خاطره‌نویسی جنگ، تهران: صریر.
- رزمجو، حسین (۱۳۸۲)، انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی، ویراست ۴، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۰)، انواع نثر فارسی، تهران: سمت.
- رضوانیان، قدسیه (۱۳۸۸)، از سرگذشت‌نویسی به داستان‌نویسی؛ آیینی نو در نگارش، بابل‌سر: دانشگاه مازندران.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۹۲)، ساحت‌های مطالعاتی ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شعبانی، احمد (۱۳۷۴)، «بنیاد سرگذشت‌نامه‌های خودنگاشت؛ سرآغاز و انواع آن در متون فارسی»، زنده‌رود، ش ۱۰ و ۱۱، بهار.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳)، انواع ادبی، تهران: فردوس.
- شمشیرگرها، محبوبه (۱۳۹۷)، «کارنامک‌ها؛ گنجینه‌ای در کتاب‌خانه ملی»، مجله تاریخ شفاهی، ش ۱۴، تابستان.
- صنعتی، محمدحسین (۱۳۸۹)، آشنایی با ادبیات دفاع مقدس، تهران: صریر.
- عبادیان، محمود (۱۳۷۹)، انواع ادبی: شمه‌ای از سرگونه‌های ادب در تاریخ ادبیات فارسی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

- عباسی، سمیه (۱۳۹۶)، *خاطره‌نویسی و جایگاه آن در تاریخ‌نگاری عصر قاجار*، تهران: سخن‌وران.
- فروغی جهرمی، محمدقاسم (۱۳۸۹)، *تأملی در زندگی‌نامه داستانی دفاع مقدس*، به‌کوشش محمدقاسم فروغی جهرمی، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- فروغی جهرمی، محمدقاسم (۱۳۸۹)، *مقوله‌ها و مقاله‌ها: بررسی ادبیات دفاع مقدس، مجموعه مقالات و نشست‌هایی در موضوعات خاطره و شعر و داستان و زندگی‌نامه داستانی*، تهران: خانه کتاب؛ بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس.
- فراگتر، برت (۱۳۷۷)، *خاطرات‌نویسی ایرانیان*، ترجمه مجید جلیلونند رضایی، تهران: علمی و فرهنگی.
- فرمان‌فرمائیان، منوچهر و رخسان فرمان‌فرمائیان (۱۳۷۷)، *خون و نفت: خاطرات یک شاه‌زاده ایرانی*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- فرهنگ‌نامه ادب فارسی (۱۳۸۱)، به‌سرپرستی حسن انوشه، ذیل مدخل «زندگی‌نامه خودنوشت»، تهران: طبع و نشر.
- فلکی، محمود (۱۳۸۲)، *روایت داستان؛ تئوری‌های پایه‌ای داستان‌نویسی*، تهران: بازتاب‌نگار.
- کافی، غلامرضا (۱۳۹۳)، *پژوهش‌نامه ادبیات انقلاب اسلامی و دفاع مقدس*، ۲ ج، تهران: مجتمع فرهنگی عاشورا.
- کادن، جان آنتونی (۱۳۸۰)، *فرهنگ توصیفی ادبیات و نقد*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: شادگان.
- کاموس، مهدی، سمیه علم‌زاده، و رؤیا سلیمی (۱۳۹۱)، *مبانی زندگی‌نامه داستانی*، تهران: شاهد.
- کریاسچی، غلامرضا (۱۳۶۷)، «بخش خاطرات»، فصل‌نامه بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران، ش ۱۳، زمستان.
- کریاسچی، غلامرضا (۱۳۶۶)، «بخش خاطرات»، فصل‌نامه بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی ایران، ش ۹، زمستان.
- کمری، علیرضا (۱۳۹۵)، *پرسمان یاد*، جلسه سوم، تهران: صریر.
- کمری، علیرضا (۱۳۸۵)، «زندگی‌نامه، خاطره، و داستان»، گفت‌وگوی احمد شاکری با علیرضا کمری، *مجله ادبیات داستانی*، ش ۱۰۵.
- کمری، علیرضا (۱۳۸۳)، *با یاد خاطره*، تهران: سوره مهر.
- کمری، علیرضا (۱۳۹۰)، «نگاهی دیگر پیرامون خاطره؛ خاطره‌نگاری و تاریخ (شفاهی) جنگ/دفاع مقدس»، کتاب *ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۱۶۱.
- کوثری، مسعود (۱۳۷۹)، «خاطره‌نویسی، تحلیلی جامعه‌شناختی در هنر و ادبیات جنگ»، کتاب *ماه هنر*، ش ۲۲.
- گاس، ویلیام (۱۳۸۱)، «هنر نفس؛ زندگی‌نامه خودنوشت در عصر خودشیفتگی»، ترجمه اصغر رستگار، فصل‌نامه *زنانه‌رود*، ش ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز.

- گراتون، جانی (۱۳۸۱)، «خویش داستان»، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، زنده‌رود، ش ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز.
- گراتون، جانی (۱۳۸۱)، «خویش داستان»، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، زنده‌رود، ش ۲۳ و ۲۴، تابستان و پاییز.
- محمد عبدالغنی، حسن (۱۳۶۲)، *زندگی‌نامه‌ها*، ترجمه امیره ضمیری، تهران: امیرکبیر. مقصدی، بهرام (۱۳۹۳)، *دانش‌نامه نقد ادبی از افلاطون تا امروز*، تهران: چشمه.
- میرصادقی، جمال (۱۳۷۶)، *ادبیات داستانی (قصه، رمانس، داستان کوتاه، رمان)*، ویراست ۳، تهران: سخن.

El-Zein, Abbas (2009), *Interpreting oneself: on Memoires, Essays, Fiction, and Writing*, Talk at Macquarie University English Department.

Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms (2001), Margaretta Jolly (ed.), London: Chicago; Fitzroy Dearborn.

Osborne, Brian D. (2004), *Writing Biography and Autobiography*, London: A. & C. Black.

Silverman, Sue William (2009), *Fearless Confessions: A Writer's Guide to Memoir*, US: University of Georgia Press.

Swayer, Richard V. (1989), *How to Write Biography and Company Histories?*, Missoula: Mountain Press.